

ЕКОЛОГО-ОСВІТНІ ТА ЕКОЛОГО-ВИХОВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911:37.012:85

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Галина КАЛІНСЬКА

(вчитель географії та біології вищої категорії, старший вчитель НВК «ЗОШ I–II ст. – ДНЗ с. Скоморохи» Великогайвської ОТГ)

Любов ЯНКОВСЬКА

(доцент кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка)

Проаналізовано навчальну програму з географії (6-9 класи). Доведено важливість реалізації міжпредметних зв'язків та доцільність застосування цитат з творів української художньої літератури з метою екологічного виховання при вивченні географії у школі. Проаналізовано твори українських письменників на предмет наявності в них описів, що ілюструють екологічні проблеми. Наведено уривки з поезій Ліни Костенко, романів Олеся Гончара, М.Стельмаха, О. Довженка та інших авторів. З'ясовано, при вивченні яких тем з географії доречно використовувати цитати з відповідних творів.

Ключові слова: екологічне виховання, географія, художня література, метод навчання, принцип навчання, компетенція.

Актуальність дослідження. Охорона природи – обов'язок кожної людини. Успіх у цій справі залежить, перш за все, від усвідомлення важливості даного завдання, від вміння і звички постійно, на кожному кроці оберігати природу. Це важливе завдання може успішно вирішуватись у загальноосвітній школі шляхом систематичної роботи всього педагогічного колективу на міжпредметній основі. Ефективним засобом стимулювання емоційного ставлення учнівської молоді до навколишнього середовища і розвитку екологічної свідомості та культури є художня література. Поетам і письменникам вдається влучно підібрати слова, які западають в душу, торкаються її найтонших струн, зворушують і примушують глибоко замислитись над проблемою. Використання цитат з художніх творів на уроках географії підвищує пізнавальний інтерес учнів, посилює тему чи конкретне питання, сприяє його кращому опануванню.

Про актуальність даної проблематики свідчить також аналіз навчальної програми з географії (6-9 класи), де зазначено, що серед основних компетентностей, які повинні бути сформовані в учнів при вивченні даного предмета, ключові позиції займають екологічна компетентність (ціннісне ставлення до навколишнього середовища як до потенційного джерела здоров'я, добробуту та безпеки людини, усвідомлення важливості ощадного природокористування), а також обізнаність та самовираження у сфері культури (естетичне сприйняття унікальних об'єктів, явищ та ландшафтів Землі; вміння використовувати природні матеріали та засоби для втілення художніх ідей, пояснювати географічне підґрунтя відображення природи у творах мистецтва; усвідомлення причетності до національної і світової культури через вивчення географії та мистецтва (у тому числі, літературних творів) [2, с.7], що зайвий раз підтверджує важливість реалізації міжпредметних зв'язків.

Метою даної роботи є продемонструвати ефективність застосування цитат з творів української художньої літератури для екологічного виховання при вивченні географії.

Були поставлені такі **основні завдання**:

- проаналізувати твори українських письменників на предмет наявності в них описів, що ілюструють екологічні проблеми;
- з'ясувати, при вивченні яких тем доречно використовувати уривки з відповідних творів;
- проаналізувати можливості реалізації принципу емоційності навчання на уроках географії шляхом використання творів української художньої літератури.

Таким чином, **об'єктом даного дослідження** є екологічні аспекти в творах українських письменників, **предметом дослідження** – прийоми реалізації екологічного виховання на уроках географії за допомогою фрагментів українських художніх творів.

Результати дослідження.

Серед широкого спектра екологічних проблем одними із найактуальніших є забруднення джерел водопостачання, обміління річок та озер, «цвітіння» водойм тощо.

Необхідність усвідомлення учнями важливості охорони вод своєї місцевості і на планеті загалом, впливу якості води на життя та здоров'я людини передбачено при вивченні теми «Гідросфера» (6 клас); види забруднення навколишнього середовища, основні джерела їх надходження та шляхи розв'язання екологічних проблем розглядаються у темі «Екологічні проблеми материків і океанів» (7 клас); важливість ощадного використання та охорони водних ресурсів нашої держави висвітлюється у темі «Води суходолу і водні ресурси» (8 клас).

Яскраво ілюструє зміни, яких зазнали поверхневі води нашої держави, уривок з автобіографічної повісті О.Довженка „Зачарована Десна”, звідки ми дізнаємось, якою була річка сто років тому, і дивуємось: „А на Десні краса!...Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак ...” [4,с.51].

Зараз важко й уявити подібну картину, зваживши на те, що сьогодні води даної річки не відповідають навіть третій категорії якості, й ситуація дедалі погіршується [1,с.368].

Застосування логічних прийомів, зокрема порівняння екологічного стану місцевої річки та опису у вище згаданому творі, дає учням можливість усвідомити жахливі масштаби змін в навколишньому середовищі.

З розповіді діда головного героя цієї ж повісті з сумом дізнаємось, що „...все колись було краще. Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі – не переносити, та й ліси були густіші, трави – вуж не пролізе, хіба тепер трави!”. Мимоволі поділяєш настрій та побоювання головного героя: „... і так мені чомусь робилося тоскно, так жалько, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокосу тоді, ні риби” [4, с.54].

Такі емоційні рядки не можуть залишити байдужими учнів і примушують замислитись про потребу зберегти надбання природи, виправити негативні наслідки людських дій, співучасниками яких інколи стають й вони самі, викидаючи сміття в річки, потічки, озерця тощо. Використання фрагментів художніх творів у поєднанні із методами аналізу та порівняння стимулюватиме спостережливість і зміну в поведінці учнів. Цікавість до стану водних об'єктів у минулому, спілкування про це із старожилами забезпечить зв'язок поколінь, реалізацію краєзнавчого принципу, сприятиме поєднанню теорії та практики, зв'язку з життям, підвищенню пізнавального інтересу до навчального предмета.

Перспективи наших водойм в умовах недбалого ставлення влучно описані також у поезії Ліни Костенко:

Ще назва є, а річки вже немає.
Усохли верби, вижовкли рови,
і дика качка тоскно обминає
рудиментарні залишки багви.
.....
Стоять мости над мертвими річками.
Лелека зробить декілька кругів.
Очерети із чорними свічками
ідуть уздовж колишніх берегів... [6, с.53].

Використання яскравих образів, представлених у творі, дозволяє гостріше проінняти проблему, викликає співпереживання, бажання захистити природу, сприяє розвитку уяви у школярів.

При аналізі екологічної ситуації в різних регіонах планети (тема «Вплив людини на природу», 6 клас; «Євразія», 7 клас) актуальними стануть такі рядки:

„Ластівки тікають із Європи.
Що поробиш? Скрегіт, регіт, рев.
Чад, бензин, вібрації, галопи, -
птиці мертві падають з дерев...” [6, с.54].

Високий рівень забруднення навколишнього середовища та трансформації ландшафтів мегаполісів яскраво проілюстрований такими рядками з вірша Ліни Костенко:

...там смог навис, і сонце тяжко гріє,
потік машин тісніший череди,
і алігатор міста – алергія –
виходить із асфальтів, як з води.

Дерева вже тримаються за стіни,
вони ідуть із міста ледь живі.
Невже колись і їх уже не стане,
ні коника в реліктовій траві?... [6].

Моторошна картина, змальована у рядках даної поезії, презентує ряд небезпек, що виникають у наслідок порушення природної рівноваги (теми «Вплив людини на природу», 6 клас; «Розселення (мегаполіси)», 8 клас).

Реалістичні життєві ситуації, що ілюструють вплив металургійних підприємств на довкілля та здоров'я людей влучно описані у творі Олесь Гончара „Собор”. Чіткі образи виникають в уяві, коли читаєш наступні рядки: „Протилежний берег – бастиони заводів, чорні, в димах, та сірі шлакові гори над самим Дніпром, ті, що цілу ніч текучою лавою палахкотять, а зараз темніють мов пригаслі вулкани. ... Димом тут вічно чадить, сажа падає чорна, лапата. Хто живе там під боком у заводу, той білого снігу не бачить. ... Випрану білизну не вивішуй, одразу чорна стане. ... На лавках, на листях дерев, на всьому сажа. Тонни і тонни її випадає на місто ...” [3,с.50].

Дана цитата доречна при аналізі впливу великих металургійних підприємств із традиційними технологіями на природне середовище (тема «Металургійне виробництво», 9 клас). А вище представлені художні описи доповнюють, а інколи, навіть, дають конкретніше уявлення про навчальний матеріал. Усвідомлення того, що подія була кимсь пережита (автором оповідання чи персонажем), викликає співчуття, спонукає проаналізувати проблему, викликає бажання чимось зарадити, – що, зрештою, й є основною метою екологічного виховання.

При вивченні причин та наслідків утворення смогів і кислотних дощів (тема «Глобальні проблеми людства», 9 клас) значно підсилять питання наступні цитати з твору Олесь Гончара „Собор”: „Дими зблизька аж душать ... білий – то ще нічого, та й чорний, що клуб'ям валить, теж не найгірший; найстрашніший жовто-бурий отой, аж червоний. Буває розтягнеться по обрію на кілометри і довго стоїть стягою над селищами, робить небо іржавим... Ото від такого й зелені дерева жовкнуть” [3,с.50-51]. „...Ще далі, в нагрітій частині міста, азототуковий випускає іржаво-руді лисячі хвости, отрує небо. ... як іде дощ, оті руді дими його, змішуючись з дощовою водою, утворюють азотну кислоту, той дощ наскрізь пропалює на деревах листя зелене...” [3, с.212-213].

Про вплив забруднюючих речовин на здоров'я людей в романі О.Гончара „Собор” сказано красномовно, з гумором: „Знаєте, як тепер наше місто називають? ... місто молодості й сміху ... Молодості, тому що до старості дожити в таких димах – це проблема. - А сміху? – Бо всі горожани сміються, коли вітер від заводів на Зачіплянку подме. А коли, навпаки, димами на місто війне, тоді черга Зачіплянці сміятись...” [3, с.19-20]. Як відомо, гумор – чудовий засіб для кращого запам'ятовування інформації, тому його час від часу варто застосовувати на уроках.

Багато віршів у наш час присвячено аварії на Чорнобильській АЕС (І.Драч „Чорнобильська Мадонна” [5], Д.Павличко „Чорнобиль – місто чи трава...” та інші), читання яких дозволяє зрозуміти глибину трагедії українського народу та усїєї світової громадськості, а цитати з них можуть послужити, наприклад, мотивацією навчальної діяльності до теми «Виробництво і постачання електроенергії», (9 клас).

При вивченні тем «Біосфера та ґрунти» (6 клас), «Рослинність», «Тваринний світ» (9 клас) цікавим питанням є збереження зникаючих та рідкісних видів.

Як реквієм, звучить вірш Ліни Костенко:

Прощай, морська королева із Командорських островів!
Чудовисько, релікт, створіння ластогруде.
Деся бачили тебе, останню із корів.
Ти вимерла як вид. Тебе уже не буде.

.....
Прощай. І не журись, що піна – як мазут.
Ще місце є у тій „Червоній книзі”.
Ще ходить по землі останній вільний зубр,
твої брати моржі ще гріються на кризі! [6, с.55]

Іронія поетеси є важливим застереженням: не можна доводити ситуацію до непоправної, адже тура чи тарпана, що гуляли по степових просторах, уже не повернути, як і стеллерову корову, про яку було сказано у вірші.

Описи чудових українських ландшафтів є в творах Т.Шевченка, Марко Вовчок, Лесі Українки,

І.Франка, М.Коцюбинського та інших українських письменників. Вони сприяють естетичному вихованню учнів, формуванню почуття патріотизму, пробуджують найкращі поривання зберегти природу рідного краю. Адже хіба підніметься рука, щоб нашкодити довкіллю, якщо дитина усвідомить:

Цей ліс живий. У нього добрі очі.
Шумлять вітри у нього в голові.
Старезні пні, кошлаті поторочі,
літопис тиші пишуть у траві.
Дубовий Нестор дивиться крізь пальці
на білі вальси радісних беріз.
І сонний гриб в смарагдовій фуфайці
дощу напився і за день підріс... [6, с.51].

Напрошується риторичне запитання: яким стане наше життя, якщо ми втратимо цю красу? (теми «Природні комплекси» (6 клас), «Ландшафти України» (8 клас), «Лісове господарство» (9 клас).

Трепетне ставлення до землі, традиції природокористування відображені у творах О.Кобилянської „Земля”, М.Стельмаха „Чотири броди”, І. Нечуя-Левицького „Кайдашева сім'я” та інших. У текстах оповідань та романів можна знайти також протилежні приклади – хижацької експлуатації земельних ресурсів. Так, нераціональні способи організації сільськогосподарського виробництва описані в романі М.Стельмаха „Чотири броди”: „Тут не спить моя думка, не спить і душа ... Чиновникам од землі й тепер байдуже до копіткої роботи біля неї. Їм би скоріше вичавити соки з родючості, виконати план сьогодні, не заглядаючи, що нас чекає завтра ...” [7, с.84]. Даний уривок допомагає пояснити причини деградації ґрунтів в Україні (тема «Сільське господарство», 9 клас).

Висновки: Отож, аналіз творів класиків української літератури показав наявність в них достатньої кількості влучних цитат стосовно різних екологічних проблем.

Використання уривків з художніх творів на уроках географії сприяє розвитку екологічної свідомості та культури учнів, почуття патріотизму, а також реалізації принципів емоційності навчання, зв'язку з життям, краєзнавчого принципу, сприяє підвищенню пізнавального інтересу до предмета та здійсненню міжпредметних зв'язків. Звісно, застосування даного прийому потребує неабиякої майстерності від вчителя, передбачаючи залучення тільки влучних коротких цитат на відповідних етапах, не перетворюючи уроки географії на безкінечне художнє читання.

Література:

1. Білявський Г.О. Основи екології: [підручник] / Білявський Г.О., Фурдуй Р.С., Костіков І.Ю. – К.: Либідь, 2004. – 408 с.
2. Географія: Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів (6-9 класи) / Міністерство освіти і науки України. – К., 2017. – 78 с.
3. Гончар О. Собор: [роман] / Олесь Гончар. – К.: Дніпро, 1989. – 270с.
4. Довженко О.П. Твори: в 5 т. / Олександр Петрович Довженко. – К.: Дніпро, 1983. – Т.1. – 439с.
5. Драч І.Ф. Анатомія блискавки: [поезії, проза] / Іван Федорович Драч. – Харків: Фоліо, 2002. – 509с.
6. Костенко Л.В. Вибране. / Ліна Василівна Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559с.
7. Стельмах М. Чотири броди: [роман] / Михайло Стельмах. – К.: Дніпро, 1989. – 608 с.

Abstract:

G.R. Kalins'ka, L.V.Yankovs'ka. ECOLOGICAL EDUCATION AT THE LESSONS OF GEOGRAPHY BY FACILITIES OF UKRAINIAN LITERATURE

An on-line tutorial from Geography (6-9 classes) is analyzed. The importance of realization of intersubject connections and expedience of application of quotations from works of Ukrainian fiction with the aim of ecological education at the study of Geography at school is well-proven. The works of the Ukrainian writers for the purpose a presence in them of descriptions that illustrate ecological problems are analyzed. The fragments from the poetries by Lina Kostenko, novels by Oles Gonchar, M.Stel'makh, O. Dovzhenko and other authors are presented. It is found out at the study of what themes from Geography appropriately to use quotations from the corresponding works.

Keywords: ecological education, geography, fiction, method of studies, principle of studies, competence.